

KLAARTJE PETERS

EEN DOODGEWOON KABINET

ACHT JAAR PAARS 1994-2002

Deze publicatie is mede tot stand gekomen met steun van het
Fonds Bijzondere Journalistieke Projecten (www.fondsbjp.nl)

en het Prins Bernhard Cultuurfonds

Afbeeldingen omslag:

voorplat: Fractieiders Bolkestein, Van Mierlo en Kok op bezoek bij informateur

Tjeenk Willink, 12 mei 1994 [ANP Foto / Toussaint Kluiters]

achterplat: Eerste ministerraadsvergadering van Paars I in de Trêveszaal,

23 augustus 1994 [Werry Crone]

Omslagontwerp: Bart van den Tooren, Amsterdam

Vormgeving binnenwerk: Zeno Carpentier Alting, Amsterdam

© 2015 Klaartje Peters

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

*No part of this book may be reproduced in any way whatsoever
without the written permission of the publisher.*

ISBN 9789461056818

NUR 680

www.uitgeverijboom.nl

INHOUD

Inleiding 7

- 1 De lange aanloop 13
- 2 De formatie van 1994 47
- 3 De start van Paars I 83
- 4 Hoe paars is Paars? 95
- 5 Links en rechts in een kabinet 125
- 6 Bolkestein's dualisme 143
- 7 Vermalen in het midden 161
- 8 Verkiezingen en formatie van 1998 175
- 9 Paars II en de kabinetscrisis 197
- 10 Kok's vertrek en ineenstorting Paars 223

Slotbeschouwing 255

Noten 271

Lijst van afkortingen 297

Gevoerde gesprekken 299

Literatuur 301

Bronnen 309

Bijlagen 311

Personenregister 317

INLEIDING

Als op 22 augustus 1994 het eerste paarse kabinet aantreedt, zijn velen verast. Weliswaar hebben de formatieonderhandelingen tussen PvdA, vvd en D66 dan al meer dan drie maanden geduurd, maar al die tijd was het de vraag of het er wel echt van zou komen. De totstandkoming van het eerste kabinet van PvdA, vvd en D66 is immers een unieke gebeurtenis. Sinds 1918 heeft Nederland geen kabinet meer zonder confessionele partijen gekend. Bovendien hebben PvdA en vvd al ruim veertig jaar niet meer samen geregeerd. Nu, in 1994, vormen links en rechts weer een coalitie, dit keer met D66 in het midden. Het eerste paarse kabinet zit moeiteloos de rit uit en wordt in 1998 soepel gevolgd door een tweede kabinet van dezelfde samenstelling. In april 2002, vlak voor de geplande verkiezingen van 6 mei 2002, komt Paars II na bijna acht jaar samenwerking ten val.

7

De betekenis van de paarse kabinetten voor de politieke geschiedenis van Nederland zit allereerst in hun bijzondere samenstelling: de grote politieke tegenstanders PvdA en vvd samen in het kabinet, en vooral: zonder het CDA. Het is tegenwoordig moeilijk voor te stellen, maar tot 1994 was het CDA in Nederland eigenlijk altijd aan de macht. Omdat PvdA en vvd elkaar wederzijds uitsloten, was het CDA als middenpartij automatisch verzekerd van regeringsdeelname. ‘We run this country’, zou het CDA-Kamerlid Joost van Iersel ooit hebben gezegd, en die uitspraak was de verbeelding geworden van de schijnbaar onaanastbare machtspositie van de christendemocraten. In 1994 moeten zij evenwel toekijken hoe andere partijen de hoofdrol spelen in de kabinetsformatie en uiteindelijk ook de regering vormen.

Samenwerking tussen sociaaldemocraten en liberalen en een einde aan de bijzondere machtspositie van het CDA: is de betekenis van Paars hiermee afgedaan? Dat vindt zeker niet iedereen bij aanvang van de paarse samenwerking. Voor sommigen is het aantreden van het eerste kabinet-Kok de vervulling van

een lang gekoesterde wens. Dit geldt in ieder geval voor D66-leider Hans van Mierlo, die al sinds de oprichting van zijn partij pleit voor het openbreken van het politieke bestel in Nederland. Zo spreekt hij in 1968 over 'de verstarring van het politieke denkpatroon, waardoor dat gigantische midden van de politiek, dat de stemmen zou moeten opleveren voor een vooruitstrevende politiek, volstrekt onbeweeglijk geworden is tussen onbeweeglijke einden', en hij pleit voor 'het doorbreken van dat denkpatroon, het bewust halen van de politieke problemen uit die links-rechtstegenstelling'.¹

Ook in de PvdA en vvd zijn er diverse mensen die lang hebben gehoopt dat het ooit zou lukken om de niet-confessionele partijen te verenigen. Het is de JOVD² die deze mensen al in de jaren zeventig bijeenbrengt. In de beslotenheid van het Haagse hotel Des Indes proberen de voorstanders van paarse samenwerking in PvdA, vvd en D66 decennialang de gedachte aan 'het andere kabinet' levend te houden.³ Veel van de aanwezigen zien de paarse samenwerking niet alleen als een manier om de politieke verhoudingen in Nederland te doorbreken, maar zij dromen ook, niet allemaal in dezelfde mate overigens, dat dit 'andere kabinet' ingrijpende politieke en maatschappelijke hervormingen mogelijk gaat maken. Het is tijd voor modernisering van de politiek en de samenleving, op de arbeidsmarkt, in relaties tussen mensen en in het medisch-ethische domein.

Wim Kok en Frits Bolkestein behoren zeker niet tot deze categorie dromers. Bij zijn aantreden in 1994 benadrukt premier Kok dat zijn kabinet weliswaar een bijzondere samenstelling kent, maar dat het verder als een 'gewoon parlementair meerderheidskabinet' moet worden beschouwd.⁴ Kok gaat de geschiedenis in als de premier die een 'doodgewoon kabinet' wilde leiden.⁵ Ook vvd-leider Bolkestein ontkent tijdens de formatie van 1994 bevangen te zijn door het 'paarse gevoel'. 'Dit wordt een gewoon kabinet,' zegt hij op 10 augustus 1994 als duidelijk wordt dat de formatie zal slagen, 'dat op gewone, maar kordate wijze de problemen van vandaag gaat aanpakken. Als u dat paars wilt noemen, dan vind ik dat best.'⁶

Kok en Bolkestein hebben goede redenen om de geluiden dat alles anders zal worden, stevig de kop in te drukken. Ze zijn zelf nooit enthousiaste pleitbezorgers van Paars geweest en de moeizame formatieonderhandelingen en onderlinge botsingen in de zomer van 1994 hebben hun sporen nagelaten. Hoe de samenwerking gaat uitpakken, is hoogst onzeker. Kok is er zeer op gebrand de hooggespannen verwachtingen te temperen. De afgesproken bezuinigingen en ingrepen in de sociale zekerheid zullen immers veel mensen raken. Daar komt bij dat hij het CDA en de CDA-kiezers niet voor het hoofd wil stoten. Tot slot beschouwt Kok de moeizaam bereikte compromissen op sociaal-economisch gebied als de kern van de samenwerking, zoals gebruikelijk in de Nederlandse politiek. Dat geldt overigens ook voor Bolkestein. Beiden zijn nuchtere politici, die weinig ophebben met beschouwingen over het wezenlijk andere karakter van Paars. Al in 1993 zegt Kok in een interview met *NRC Handelsblad* dat hij

zich bij een kabinet van PvdA, VVD en D66 niet zoveel kan voorstellen: 'De vlag die de lading dekt is paars, maar wat is die lading eigenlijk? Wat moet daar het bijzonder-inhoudelijke aan zijn?'⁷

De vraag of de paarse samenwerking inderdaad doodgewoon was, is leidend geweest bij het schrijven van dit boek. Op verschillende manieren wordt naar een antwoord gezocht. Was de aanloop bijzonder en hoe anders verliepen de kabinetsformaties van 1994 en 1998? Heeft Paars voor vernieuwing en verandering gezorgd op immaterieel gebied en op andere terreinen waar het CDA altijd de deur dichtield? Wat kwam er terecht van de wens die sommigen koesterden om de politieke cultuur te veranderen? En hoe functioneerde de samenwerking tussen de drie paarse partijen? Twee grote partijen op links en rechts met een kleinere in het midden, wat betekent dat voor de wijze van besluitvorming? Betekenen andere getalsmatige verhoudingen tijdens Paars II ook andere besluitvormingsmechanismen?

EEN BOEK OVER PAARS

De twee kabinetten die van 1994 tot 2002 Nederland regeerden, roepen bij velen nog altijd sterke gevoelens en herinneringen op. Vaak gaat het dan over het dramatische einde van deze periode, de moord op uitdager Pim Fortuyn in mei 2002 en de ongekend harde val van een hele generatie politici. Het chaotische en veelbesproken einde van het paarse tijdvak heeft veel mensen het zicht ontgenomen op alles wat in de voorgaande jaren was gebeurd. Dat is het motief geweest voor het schrijven van dit boek: antwoord geven op de vraag wat Paars was voordat het in 2002 tot een einde kwam.

Uitgangspunt daarbij zijn de verhalen van de belangrijkste betrokkenen zelf, de bewindslieden die de twee kabinetten vormden en hun partijgenoten in de Tweede Kamer. Het voeren van deze gesprekken was in zekere zin een kwestie van 'nu of nooit'. Toen ik aan het boek begon, leefden alle ministers uit de paarse kabinetten nog, maar tijdens het schrijven zijn enkelen van de belangrijkste hoofdrolspelers overleden: grondlegger Hans van Mierlo, de enige oud-minister die ik voor dit boek niet meer heb kunnen spreken, en verder Hans Dijkstal en Els Borst, beiden van grote betekenis voor de geschiedschrijving over de paarse jaren. Hun overlijden was een schok, en ik hoop dat het boek recht doet aan de met hen gevoerde gesprekken.⁸

De gesprekken met de direct betrokkenen zijn van onschatbare waarde geweest voor dit boek. Dat komt ook omdat notulen van de ministerraadsvergaderingen nog niet beschikbaar waren.⁹ De gevoerde gesprekken maken het mogelijk om te laten zien hoe een kabinet werkt en hoe politieke verhoudingen niet los te zien zijn van persoonlijke verhoudingen. In dat opzicht zijn de paarse kabinetten helemaal niet bijzonder, maar zijn ze een voorbeeld van alle andere kabinetten die Nederland heeft gekend. Gesproken is met in totaal 23 oud-ministers, van wie er zes deel uitmaakten van beide kabinetten, zeven oud-staatssecretarissen en alle paarse fractievoorzitters, plus de belangrijkste op-

positieleiders. Met sommige mensen sprak ik twee, drie of zelfs vier keer. Daar waar het boek citaten bevat zonder verwijzing, komen deze uit de ten behoeve van dit boek gehouden interviews. Verder sprak ik met tientallen andere betrokkenen, zoals voormalige informateurs, Kamerleden en andere politici, persoonlijk medewerkers van politici, (top)ambtenaren, journalisten en onderzoekers. Ik ben al deze mensen veel dank verschuldigd voor hun ruimhartige medewerking.

Dit is ook de plek om diverse andere mensen en organisaties te bedanken. Allereerst zijn dat het Fonds Bijzondere Journalistieke Projecten en het Prins Bernhard Cultuurfonds, voor een financiële bijdrage aan de totstandkoming van dit boek. Ik ben beide fondsen ook dankbaar dat ze, net als Uitgeverij Boom, geduld hadden toen het allemaal langer duurde dan gedacht. Frank Visser van de Rijksvoorlichtingsdienst heeft me zeer geholpen door het ter beschikking stellen van knipselkranten uit de onderzochte periode. Ook bij het Nationaal Archief, het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen, het Persmuseum en het archief van onder meer *Vrij Nederland* en *De Telegraaf* trof ik uiterst behulpzame mensen. Jos Collignon en Tom Jansen stelden mij kosteloos hun politieke tekeningen ter beschikking, waarvoor ik hen dankbaar ben.

Alexander van Kessel wil ik bedanken voor al zijn hulp met bronnen, het kritisch lezen van diverse hoofdstukken en de vele inhoudelijke gedachtewisselingen. Ton Kee las het hele manuscript, waar ik hem zeer erkentelijk voor ben. Dit geldt ook voor Arnet Duine, Johnny Kerkhof en Marjolein Heesbeen, die mij met het onderzoek hielpen. Veel dank is er verder voor Carla van Baalen, Jouke de Vries, Joop van den Berg en Gerrit Voerman, die mij met hun ervaring en expertise op diverse momenten in het proces hebben bijgestaan. Jaap Hoogenboezem was zoals altijd mijn voornaamste sparringpartner.

Op deze plek past tot slot nog een opmerking over de auteur. Tijdens Paars II werkte ik ruim drie jaar in de Tweede Kamer als ambtelijk secretaris van de D66-fractie. Dit is het vermelden waard, niet omdat ik een belangrijke rol speelde in de beschreven gebeurtenissen – die speelde ik niet –, maar omdat ik sommige betrokkenen persoonlijk heb leren kennen in deze jaren. Mijn herinneringen aan de politiek in die tijd worden er bovendien door gekleurd. Maar bovenal hebben die jaren in politiek Den Haag mijn interesse gewekt in de paarse kabinetten en hun plaats in de Nederlandse politieke geschiedenis. Het resultaat van de zoektocht daarnaar is in dit boek verwoord.

Jos Collignon (maart 1992)

DE LANGE AANLOOP

In de maanden voor de Tweede Kamerverkiezingen van 3 mei 1994 wordt steeds duidelijker dat er grote electorale verschuivingen op komst zijn. Het rommelt in het CDA en in januari raakt de partij in een glijvlucht in de peilingen. Ook voor de PvdA beloven de verkiezingen niet veel goeds. De vvd en vooral D66 staan daarentegen op grote winst en in de media wordt hier en daar over de vorming van een paars kabinet gespeculeerd.¹

Tijdens het derde kabinet-Lubbers (1989-1994) zijn er spanningen ontstaan tussen de coalitiepartners CDA en PvdA. Met name tussen de Kamerfracties is sprake van een groot wederzijds wantrouwen. De CDA-fractie onder leiding van Elco Brinkman kiest stevig positie ter rechterzijde van het kabinet, en bij de PvdA groeit de boosheid over de weinig coöperatieve en genereuze opstelling van de coalitiepartner. De vvd, die in 1989 in de oppositie terecht is gekomen, kent dat gevoel maar al te goed. Na de kabinetten-Lubbers I en II heeft zij even helemaal genoeg van de samenwerking met het CDA. Al in mei 1989 oppert vvd-leider Bolkestein dat het nu echt tijd wordt om over een PvdA-vvd-coalitie te gaan praten.² Hij lijkt dat niet serieus van plan, maar het tekent de sfeer binnen zijn partij. vvd en PvdA vinden elkaar in deze periode misschien wel meer dan ooit in hun afkeer van het CDA.

Volgens sommigen liggen de wortels van Paars veel verder terug in de tijd. Na de verkiezingen in 1982 probeert informateur Jos van Kemenade om vvd en PvdA voor het eerst samen aan tafel te krijgen, maar het blijkt nog te vroeg. Desondanks wordt de kabinetsformatie van 1982 wel gezien als het einde van de decennialange polarisatie tussen PvdA en vvd. Of moeten we nog dieper in het verleden graven? In 1976, in de hoogtijdagen van die polarisatieperiode, beginnen besprekingen tussen vertegenwoordigers van PvdA, vvd en D66 in het statige Haagse hotel Des Indes. Deze informele gesprekken kunnen in zekere zin als een voorloper van Paars worden beschouwd, hoewel het Des Indes-beraad vaak, zowel door deelnemers als buitenstaanders, als een veredelde borrelclub is getypeerd.

Wat de deelnemers aan het Des Indes-beraad in die jaren bindt, is de wens om de mogelijkheden van politieke samenwerking zonder het CDA te verkennen. Die partij speelt een cruciale rol in de aanloop naar Paars. Volgens sommige CDA'ers is de vorming van Paars zelfs niets anders dan een afrekening met het CDA. Dat is sterk uitgedrukt, maar er zit wel een kern van waarheid in.

‘WE RUN THIS COUNTRY’

Wanneer in 1994 het eerste paarse kabinet aantreedt, verliest het CDA voor het eerst sinds zijn oprichting de regeringsmacht. Paarse politici reppen van een doorbraak en een einde aan de decennialange machtspositie van de confessionele partijen. In de voorgaande jaren is er door velen op gewezen dat de christendemocraten in Nederland langer aan de macht zijn geweest dan de communistische partij in de Sovjet-Unie.

Het sleuteljaartal daarbij is 1918. De laatste keer dat Nederland een regering zonder confessionelen heeft gekend, is tussen 1913 en 1918. De (partijloze) liberaal P.W.A. Cort van der Linden leidt in die jaren een kabinet van liberalen en vrijzinnig-democraten, dat vanuit de oppositie wordt gesteund door de sociaaldemocraten en dat Nederland door de Eerste Wereldoorlog heen loodst. De belangrijkste prestatie van dit kabinet is de Grondwetsherziening van 1917, die de politieke strijd over het kiesrecht beëindigt en de gelijkstelling van het openbaar en bijzonder onderwijs regelt. Vanaf 1918 tot vlak voor de Tweede Wereldoorlog zijn het de katholieken en protestanten die Nederland in wisselende samenstelling regeren. Soms laten ze elkaar even los, maar sinds 1918 maakt altijd minstens één confessionele partij deel uit van de regering. De Rooms-Katholieke Staatspartij en haar opvolger de Katholieke Volkspartij (KVP) is de constante factor, behalve in het kabinet-Colijn v, dat slechts enkele weken regeert in de zomer van 1939; de beide protestants-christelijke partijen, de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) en de Christelijk-Historische Unie (CHU), doen vaak samen en soms in hun eentje mee. De drie partijen vormen in 1980 het CDA, dat tot aan de zomer van 1994 onafgebroken aan de macht blijft.

Bijzonder is ook dat Nederland in 1994 een niet-confessionele premier krijgt. Met uitzondering van de sociaaldemocraten Willem Drees en Joop den Uyl had Nederland na de Tweede Wereldoorlog altijd een christendemocraat als premier. In 1988 permitteert Ruud Lubbers, de verpersoonlijking van de CDA-macht tussen 1982 en 1994, zich tijdens een debat in de Eerste Kamer de opmerking dat minister-president en lid van het CDA zijn synoniem is.³ Het is bedoeld als een grap, maar het is niet helemaal onwaar.

CDA'ers zelf kunnen in de jaren voor 1994 overigens niet vaak op uitspraken over de eigen machtspositie worden betrappt. Volgens een oud-Kamerlid wordt binnenskamers over het Des Indes-beraad altijd gezegd: ‘Laat die kerels maar koffie met elkaar drinken in Des Indes, wij zijn toch nodig voor de macht’, maar naar buiten toe heerst voorzichtigheid. Er is één uitzondering. CDA-Kamerlid Joost van Iersel zou in 1986 hebben gezegd: ‘We run this country.’ Deze uit-

spraak – in de collectieve herinnering ook wel bekend geworden als ‘We rule this country’ – gaat een eigen leven leiden. Politieke tegenstanders van het CDA zien de bewering als de perfecte verbeelding van de arrogantie van het CDA, en CDA’ers verontschuldigen zich er met enige regelmaat voor. Zo zegt Enneüs Heerma in 1993 de uitspraak ‘vreselijk’ te vinden⁴ en Ruud Lubbers haalt de woorden jaren later aan in een terugblik op het rampjaar 1994.⁵ Van Iersel zelf heeft zich altijd verdedigd door te zeggen dat hij slechts een Britse Tory had aangehaald, die stelde dat politici soms te veel willen en daarvoor de woorden ‘We just run the country’ gebruikte. Hij bedoelde: wij kunnen dit land niet zomaar omvormen, wij beheren (runnen) het slechts. Maar de schade voor het CDA is er niet minder om. De uitspraak is Van Iersel en zijn partij altijd blijven achtervolgen, en paarse politici halen de uitspraak tot de dag van vandaag graag aan. Voor hen is zonneklaar wat Van Iersel wilde zeggen: het CDA is in dit land de baas en daar zult u mee moeten leren leven. Wim Kok zegt het zo: ‘Die uitspraak stond model voor een manier van denken, voor een manier van handelen als bijna de natuurlijke, onvermijdbare macht.’

15

MAATSCHAPPELIJKE MACHT VAN HET CDA

Wat betekent de decennialange machtspositie van de christendemocratie voor de Nederlandse politiek? Op die vraag zijn veel verschillende antwoorden te geven, afhankelijk van het gekozen perspectief. Wat voor de één bestuurlijke stabiliteit is, zien anderen als een ongezonde machtspositie. In 1993 verschijnt *Geloven in macht*, een bundel beschouwingen over de bijzondere machtspositie van het CDA. In de inleiding staat: ‘Hoe men ook tegen het CDA aankijkt, een ieder zal met een mengeling van afgunst en bewondering moeten erkennen dat de partij in machtspolitiek opzicht sinds haar oprichting een formidabele prestatie heeft geleverd. Van dorpspolitiek tot de residentie en van provincie tot Europa, het CDA is daar waar de macht is en waar de posten worden verdeeld.’⁶

De partij is op alle belangrijke plekken in de samenleving aanwezig. Maatschappelijke organisaties en het maatschappelijk middenveld worden gedomineerd door het CDA, zo is het beeld. D66-leider Van Mierlo spreekt van ‘het binnenwerk van de democratie’ en zegt hierover in een terugblik aan het eind van de paarse periode: ‘Dat binnenwerk had zich in de loop van die tachtig jaar voor de zekerheid maar volledig gericht op die ene machtsfactor, die altijd terugkwam in welke coalitie dan ook: het CDA.’⁷ Bij de aanvaarding van het D66-lijsttrekkerschap in januari 1986 zei hij al over CDA-leider Lubbers: ‘Hij staat, of hij dat wil of niet, ook nog voor iets anders, en dat is niet die zichtbare winkel van de regeringsmacht, maar dat is de veel grotere onzichtbare winkel van het CDA, waar een premier nauwelijks greep op heeft, omdat die in de samenleving zelf zit. Dáár moeten wij het over hebben. En dat onzichtbare CDA – dat zit overal. Dat is de geheime structuur van onze maatschappij in het praktische leven. [...] Die structuur heeft zich definitief gevestigd in 1917, toen we de evenredige vertegenwoordiging invoerden. [...] Sindsdien is een en dezelfde partij, de KVP

als voorganger van het CDA, onafgebroken aan de macht geweest. Ik kan niet zo gauw een land bedenken buiten Oost-Europa, waar dat het geval is. Kan men zich voorstellen wat het betekent om zeventig jaar lang een majeure invloed te hebben op benoemingen – op departementen, in de magistratuur, in de krijgsmacht, in de wereld van de volksgezondheid, in het onderwijs?’⁸

En Jacques Wallage zegt: ‘Het CDA heeft van oudsher altijd op macht gestuurd, op netwerken, op invloed op personen. Het CDA was in een halve eeuw een machtsmachine geworden die buitengewoon geslepen met haar ministers en staatssecretarissen, met haar commissarissen van de koningin en burgemeesters één geheel vormde. Nou moet je dat niet overdrijven, want ook daar waren interne spanningen. Maar het was een machine, die draaide op het feit dat ze altijd ministers had en meestal ook de minister-president. En dat ze dus in Limburg en Brabant en in andere regio’s allerlei dingen voor de mensen kon doen omdat ze nu eenmaal het CDA was. Het was een bijna op cliëntelisme gelijkende relatie.’

Hoewel er weinig wetenschappelijk bewijs voor is, wordt de maatschappelijke macht van het CDA in die tijd door weinigen ontkend.⁹ De verklaring voor de goede representatie van CDA’ers in besturen van ziekenhuizen, scholen en woningcorporaties zit volgens veel CDA’ers en CDA-kenners vooral in het belang dat de christendemocratie hecht aan het maatschappelijk middenveld. In de christendemocratische zienswijze vormt dat middenveld het tegenwicht tegen de macht van de staat, historisch gevat in het rooms-katholieke subsidia-riteitsbeginsel en in de protestants-christelijke opvattingen over ‘soevereiniteit in eigen kring’.¹⁰ Bovendien moet niet vergeten worden dat het CDA en de drie voorlopers KVP, CHU en ARP decennialang verreweg de grootste politieke stroming in ons land vertegenwoordigen. Dat is op zichzelf al een simpele verklaring voor hun stevige aanwezigheid in besturen van maatschappelijke organisaties.

POLITIEKE BETEKENIS

Het bekendste en meest zichtbare voorbeeld van de vermenging van maatschappelijke en politieke macht van het CDA is het Groene Front, het door het CDA gedomineerde machtsbolwerk dat tot in de jaren tachtig de dienst uitmaakt in de landbouwsector.¹¹ Landbouwambtenaren, de verzuilde landbouworganisaties, christendemocratische Kamerleden en ministers van Landbouw en Visserij bepalen in onderlinge samenspraak het beleid én de politieke agenda. Maar ook op andere terreinen is de macht van het CDA zichtbaar. Oud-minister van Onderwijs Jo Ritzen (PvdA) beschrijft de positie van het CDA in de onderwijswereld: ‘Ik had daar als minister veel mee te maken. Bij het onderwijs ging het helemaal niet om levensbeschouwelijkheid. Het ging gewoon om baantjes en geld. Het ging om invloed, waarbij mij opviel dat elke speech die werd gehouden door een CDA-Kamerlid, bijna letterlijk kon worden getraceerd naar iemand uit het netwerk van zo’n tweehonderd medewerkers van koepelorganisaties en onder-

wijsbonden, die in zekere zin fulltime bezig waren de CDA-fractie te bedienen. Betaald door het ministerie van Onderwijs dus!

In het parlement is de dominantie van het CDA het duidelijkst zichtbaar en meetbaar. De partij is sinds haar oprichting in 1980 meestal de grootste in de Tweede Kamer, en in de voorgaande decennia zijn KVP, ARP en CHU dat samen eigenlijk ook altijd. In de periode tussen de Eerste en de Tweede Wereldoorlog hebben de drie confessionele partijen zelfs de absolute meerderheid.

Meer nog dan de grootte van de partij zijn het de positie en vooral het gedrag van de christendemocraten die de politieke tegenstanders soms tot wanhoop drijven. Velen schrijven hun een permanente machtsongor toe. De dominante visie bij de andere partijen wordt in de jaren tachtig door PvdA-leider Joop den Uyl als volgt verwoord: 'Je zou mogen zeggen dat zowel sociaaldemocraten als liberalen telkens opnieuw botsen op de christendemocratische machtsuitstraling, machtsbehoefte en machtsregulering. Beide partijen ergeren zich daar soms beurtelings of gelijktijdig aan.'¹² Dat permanente streven naar de regeringsmacht wordt vaak direct gekoppeld aan de middenpositie die de partij van oudsher in het politieke spectrum bezet. De argumentatie is dan dat vanuit machtspolitieke en electorale motieven altijd het midden wordt gekozen: het biedt de spilpositie die deelname aan de regering garandeert, drijft een permanente wig tussen links en rechts, en is bovendien aantrekkelijk omdat de meeste kiezers zich in het midden van het politieke spectrum bevinden.¹³

Den Uyl doet zijn uitspraak in de bundel *Illusie of monsterverbond* uit 1984, waarin de mogelijkheden van een PvdA-vvd-coalitie worden verkend. Dat de PvdA-voorman zich zo openlijk kritisch uitlaat over het CDA, zegt iets over de timing: de PvdA zit op dat moment in de oppositie. Om dezelfde reden is vvd-fractievoorzitter Ed Nijpels in de bundel veel voorzichtiger met zijn woorden: in 1984 maakt de vvd immers deel uit van het eerste kabinet-Lubbers, en de liberalen brengen de samenwerking met coalitiegenoot CDA liever niet in gevaar. Het is een mooi voorbeeld van het mechanisme dat de PvdA en de vvd in die jaren altijd weer parten speelt: terwijl de een met het CDA mag regeren, zit de ander in de wachtkamer totdat haar tijd is gekomen.

De middenpositie van het CDA in die jaren betekent dat het een gegeven is dat de partij gaat regeren, ongeacht de verkiezingsuitslag. Linksom of rechtsom, de christendemocraten komen aan de macht. Dat heeft natuurlijk gevolgen voor de politieke verhoudingen. Hans Dijkstal (vvd) is er jaren later kort over: 'Je hebt natuurlijk geen enkele onderhandelingspositie na verkiezingen als al van tevoren vaststaat dat je altijd met het CDA moet.' Los van de onderhandelingspositie van de andere partijen is het volgens sommige gesprekspartners fundamenteel ondemocratisch als één partij altijd regeert, en er feitelijk gezien ook niet zonder deze partij kan worden geregeerd. Herman Tjeenk Willink (PvdA): 'Mijn stelling is altijd geweest: in een democratie heeft elke serieuze democratische partij een reële kans niet alleen om de macht te winnen, zoals vaak wordt

gezegd, maar ook om de macht te verliezen. Dat betekent dus het besef en de erkenning dat macht niet vanzelfsprekend is. En op het moment dat één partij de facto een natuurlijk recht op de macht krijgt, is dat dus tegen de democratie.' Hij vervolgt met de kanttekening dat dit niet zozeer de schuld is van het CDA, als wel van PvdA en VVD die het door hun wederzijdse uitsluiting mogelijk maken, maar dat doet niets af aan de vaststelling dat er een fundamenteel ondemocratische situatie is ontstaan.

Als de regering eenmaal is gevormd, is het midden voor de CDA-fractie in de Tweede Kamer altijd een prettige en vanzelfsprekende positie. Als bestuurderspartij zijn de standpunten in het parlement vaak weinig uitgesproken, wat lastig is voor de andere fracties. Eveline Herfkens, Kamerlid voor de PvdA in de periode 1981-1990: 'Ik heb tien jaar lang in de Kamer met het CDA moeten dealen. Dat was aanzienlijk lastiger dan met de VVD: voordat je überhaupt een ja of een nee kreeg op een motie of amendement, dat duurde eindeloos. Dan deed je water bij de wijn, en dan was het weer niet genoeg, dus nog meer water bij de wijn. Je moest van alles uit de kast halen, je deed al het huiswerk, en dan mochten zij de eerste ondertekenaar zijn. Zo ging dat. Toen ik minister werd, stuitte ik nog op een voorbeeld daarvan. Dat ging om geld om de democratie te steunen in ontwikkelingslanden. Dat heette het Aarts-potje, naar het amendement van CDA-Kamerlid Harry Aarts, terwijl het allemaal mijn werk was geweest. Met de VVD ging dat heel anders. Die was duidelijk en zei: Nee, we tekenen niet mee. Dan vroeg ik: Is er iets wat ik kan veranderen waardoor je wel wilt ondertekenen of waardoor je je fractie wel meekrijgt? Dan kreeg je een helder antwoord. Het CDA was altijd zo glibberig. Dat kwam natuurlijk ook omdat het zo'n brede partij is, ze is qua standpunten *all over the place*. Er zijn mensen in het CDA die rechtser zijn dan het midden van de VVD. En er zijn mensen in het CDA die linkser zijn dan het midden van de PvdA, in die tijd althans. Dus ze wisten zelf vaak ook niet of een voorstel het in hun fractie zou halen.'

En als het in de coalitie niet gaat zoals het CDA wil, is er de comfortabele wetenschap dat er altijd een alternatief is. VVD'er Loek Hermans verwoordt de permanente frustratie hierover: 'Je wist: in een kabinet van CDA en VVD trok het CDA in de Kamer naar de PvdA toe. Altijd wat om op terug te vallen. En omgekeerd: in een CDA-PvdA-kabinet trok het CDA naar de VVD. Dat breekt op een gegeven moment enorm op. Een voorbeeld was het mediabeleid in de jaren zeventig. Wij liepen toen als VVD voorop: we wilden de kabel opengooien, satellieten toelaten, dat soort dingen. In 1984 heb ik een derde Nederlands net voorgesteld, maar dan een commercieel net. Dat werd later onderhandelingsonderwerp nummer 1 in de formatie van 1986. In die tijd was Aad Kosto woordvoerder van de PvdA, en die was het helemaal met mij eens. Maar die werd door Joop den Uyl teruggefloten en heeft toen alsnog het CDA moeten steunen om er toch een publiek net van te maken. Ik heb dat toen overspel genoemd, en dat werd in de media breed uitgemeten. Daar was het CDA natuurlijk vreselijk boos over, maar de irritatie over het enkel vasthouden aan het bestaande was groot

bij ons. De irritatie om zittend in een coalitie tóch alvast verder te kijken naar de volgende coalitie, en eigenlijk daardoor de PvdA weer te dwingen om... We werden dus beide gegijzeld door het CDA. We waren niet anti-CDA op zich, maar we hadden het gevoel nooit eens dingen te kunnen veranderen.'

INHOUDELIJKE VERSTARRING

Behalve ergernis over de manier van politiek bedrijven hoor je bij Hermans ook frustratie over de inhoudelijke verstarring waar de decennialange CDA-heerschappij toe had geleid. Dat is voor sommige gesprekspartners een minstens zo ernstig gevolg van het feit dat CDA-bestuurders op alle belangrijke plekken zitten. 'Vaak goede bestuurders, daar niet van, maar vaak ook mensen die niet gauw de tijd ergens rijp voor achten. Die al te vaak als een stille kracht structuren overeind houden en zich verzetten tegen verandering,' zegt Hans van Mierlo hier in 1986 over.¹⁴

Jacques Wallage (PvdA) heeft er ervaring mee: 'Als staatssecretaris van Onderwijs in het derde kabinet-Lubbers heb ik – in retrospect – heel veel steun gehad van Jan Franssen en Nel Ginjaar, beiden van de vvd. Nel Ginjaar was mijn voorganger als staatssecretaris en Jan Franssen was eerste onderwijswoordvoerder van de vvd in de Kamer. Op alle grote onderwerpen hebben ze mij gesteund, behalve met de basisvorming, maar dat was op een haar na. Daar groeide iets wat je Paars-avant la lettre kunt noemen. Het CDA strooide, met artikel 23 van de Grondwet¹⁵ in de hand, zoveel zand in de machine dat Franssen en Ginjaar vonden: we gaan Jacques helpen. Daar zag je dat er meer aan de hand was dan alleen maar D66 dat zo nodig Paars moest hebben. Daar speelde echt meer: er was geen beweging mogelijk in het onderwijsbeleid zolang de CDA-interpretatie van artikel 23 het denken volledig domineerde.'

Wallage's partijgenote Tineke Netelenbos schetst het beeld vanuit de Tweede Kamer, onder Lubbers II en III: 'De verhouding tussen PvdA en vvd was natuurlijk gepolitiseerd, maar aan de andere kant was de verhouding met het CDA ook nooit erg plezierig. Progressief denken zat er niet in het CDA. Wij vonden het CDA ook behoorlijk arrogant. "We rule this country", dat was wel de houding. In de Tweede Kamer werd ik voorzitter van de vaste Kamercommissie van Volksgezondheid en deed ook een aantal medisch-ethische wetten. Op dat gebied hadden wij ontzettend veel last van de behoudzucht van het CDA. Dat ging om genetisch onderzoek, kunstmatige voortplanting en abortus. Uiteindelijk zijn die wetten er wel gekomen, maar je ziet nog steeds, ook nu weer bij kwesties als voortplantingsvragen en genetisch onderzoek, dat CDA'ers altijd zo goed weten wat individuele burgers wel en niet mogen. Ik vind dat prima als ze dat voor zichzelf houden, maar bij het CDA moest dat dan altijd voor de hele samenleving gelden. Dus er was in die tijd een sterk gevoel dat het fijn zou zijn om eens even niet met het CDA te hoeven regeren en dat soort zaken eens goed te kunnen regelen. Dat was in mijn partij een van de grote drijfveren.'